

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

De weg terug : het kantelend zelfbeeld van de joodse historicus Jaap Meijer (1912-1993)

Gans, E.E.

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Gans, E. E. (2003). De weg terug : het kantelend zelfbeeld van de joodse historicus Jaap Meijer (1912-1993). (Oratiereeks). Amsterdam: Vossiuspers UvA.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <http://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

De weg terug

Vossiuspers UvA is een imprint van Amsterdam University Press.
Deze uitgave is totstandgekomen onder auspiciën van de Universiteit van Amsterdam.

Omslag: Colorscan, Voorhout
Opmaak: JAPES, Amsterdam
Foto omslag: Carmen Freudenthal, Amsterdam

ISBN 90 5629 265 X
© Vossiuspers UvA, Amsterdam, 2003

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 ⁰ het Besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 882, 1180 AW Amstelveen). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

De weg terug
Het kantelend zelfbeeld van de joodse historicus Jaap Meijer
(1912-1993)

Rede

uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt
van bijzonder hoogleraar Hedendaags jodendom,
zijn geschiedenis en zijn cultuur
aan de Universiteit van Amsterdam
op 12 december 2002

door

Evelien Gans

 VOSSIUSPERS UVA

DE WEG TERUG

voordat de kist van ongeschaafde planken
zal worden gesloten
wordt volgens overoud gebruik
in de diaspora
het joodse lijk
plechtig bestrooid met aarde
uit het heilige land
dat in kleine zakjes
in joodse gemeenten wordt bewaard

als ik ooit nog eens
naar Israël verhuis
zal ik niet vergeten
een zakje zeeklei mee te nemen
(uit het oldambt)
en een zakje laagveen
(uit westerwolde)

Saul van Messel
(Jaap Meijer)

Aleh. Orgaan van de Irgoen Olej Holland,
januari 1973

IN EIGEN GROND

(Antwoord op 'De weg terug' van Saul van Messel)

In de diaspora strooit men naar oude zede
wat aarde in de kist, wat grond uit 't oude land
men geeft als afscheidsgroet wat 'heilige aarde' mede
symbool met diepe zin: 'tot na de dood een band'

Wie hier in Israël ten grave wordt gedragen
plechtig aan der schoot der aard wordt toevertrouwd
keert terug als stof tot stof aan 't einde van zijn dagen
en ligt niet in een kist van onbewerkt ruw hout

Geen zeeklei of laagveen gaat hier als afscheid mede
de rustplaats hier is niet de grond van het galoeth
in eigen land en volk vindt hier de ziel weer vrede
de eigen grond is 't die verzoening voor hem doet

Eli Dasberg

Aleh. Orgaan van de Irgoen Olej Holland,
mei 1973

Mijnheer de Rector Magnificus, geacht Bestuur van de Stichting Bijzondere Leerstoel Joodse Studiën, geachte aanwezigen,

Ongeveer dertig jaar geleden, in januari 1973, verscheen in *Aleh*, het orgaan van de vereniging van Nederlandse immigranten in Israël, een gedicht getiteld 'De weg terug'. Het was geschreven door Saul van Messel, het dichterspseudoniem van de joodse historicus Jaap Meijer. Op de publicatie volgde een aantal verontwaardigde reacties, die de redactie in het volgende nummer samenvatte en waarvan ze er één afdruckte: een 'tegedicht', getiteld 'In eigen grond' en geschreven door Eli Dasberg, een oude vriend van Jaap Meijer.¹ Dasberg en Meijer kenden elkaar uit het vooroorlogse milieu van de zionistische jeugdbeweging in Amsterdam, maar inmiddels scheidden hen niet alleen duizenden kilometers, maar ook een volslagen andere kijk op hoe, waar en met welk doel voor ogen joden dienden te leven.

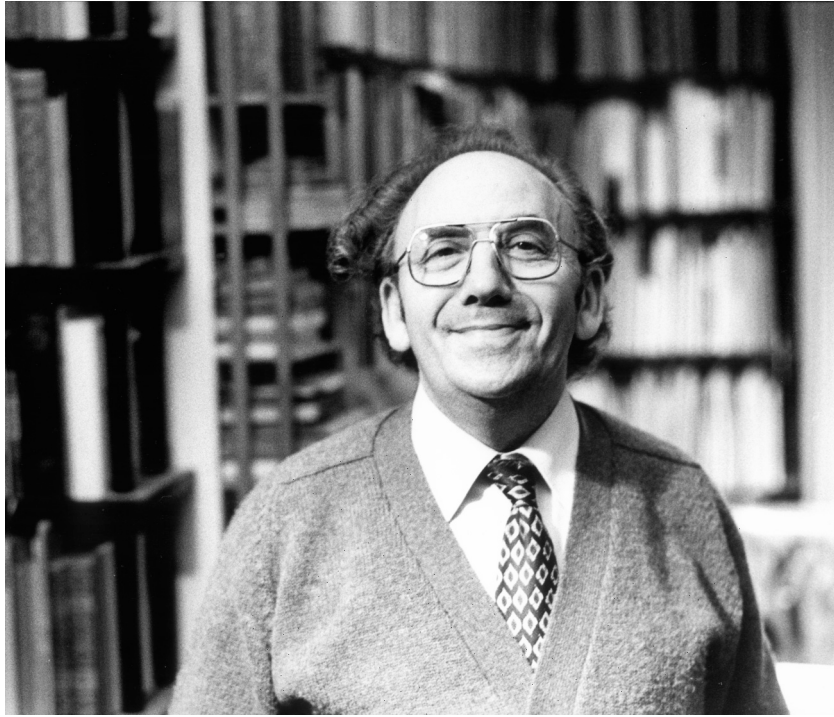
Deze principiële, emotionele en dichterlijke confrontatie tussen twee vroegere geestverwanten – ik kom er later nog op terug – staat niet op zichzelf. Zij ligt ingebed in de grote, stuk voor stuk controversiële thema 's die de moderne joodse geschiedenis beheersen: emancipatie, assimilatie, antisemitisme en zionisme. De interpretatie daarvan vormde al decennia vóór de geboorte van zowel Meijer als Dasberg de inzet van joodse debatten en polemieken overal ter wereld – in de politiek, in de literatuur, op straat, in de pers en onder historici en andere wetenschappers. Te doorgronden hoe er, in een complexe samenhang, over deze thema's werd en wordt gedacht, geschreven en gestreden, in een voortdurende beweging en tegenbeweging, afhankelijk van een veranderende historische context, zie ik als een hoofdtaak van de historicus die zich verdiept in de moderne joodse geschiedenis en, het zij met nadruk vermeld, in de joodse historiografie en in degenen die het joodse geschiedbeeld vorm en inhoud geven. Vanmiddag zal ik mij letterlijk en figuurlijk aan de hand van Jaap Meijer op deze gladde dansvloer wagen, dat wil zeggen van Jaap Meijer als jood en historicus. Zijn leven nóch zijn werk hangt immers in een

historisch, respectievelijk historiografisch luchtledige. Om Jaap Meijer als jood en historicus te kunnen duiden, zullen wij hem moeten plaatsen in zijn tijd, de twintigste eeuw, waarin voortdurend het vanzelfsprekende in zijn tegendeel verkeerde.

Iets meer dan een halve eeuw geleden, op 30 oktober 1951, hield Jaap Meijer aan de Universiteit van Amsterdam zijn Openbare Les: het startschot van zijn colleges als priva doce nt in de Geschiedenis van de Joden in Nederland. De Emancipatie die, eind achttiende eeuw, de joden uit hun aparte Joodsche Natie had getild door hun dezelfde rechten en plichten toe te delen als de niet-joodse burgers, vormde hét vertrekpunt in Meijers verhandeling.² Op 30 oktober 1951, maar ook al eerder – en eigenlijk tot zijn dood in juli 1993 – zou Meijer de gevolgen van de Emancipatie voor wat hij de *joodse substantie* noemde, wikken, wegen en het resultaat maar al te vaak te licht bevinden.

Meijer gaf zijn Openbare Les zes jaar na zijn terugkeer met zijn vrouw Liesje en zoontje Ischa uit Bergen Belsen, drie jaar na de oprichting van Israël. Hij was bijna 39 jaar oud en had ongeveer alles meegemaakt wat een Nederlandse jood van zijn leeftijd en met zijn achtergrond had kunnen overkomen of ondernemen. Voordat hij, in juni 1943, met zijn gezin naar Westerbork en vandaar naar Bergen Belsen was gedeporteerd, hadden er grofweg vier invloedssferen op hem ingewerkt. Jaap Meijer was geboren op 18 november 1912 in een doodarm orthodox-joods gezin in Winschoten – met zijn vijfhonderd joodse inwoners relatief de grootste joodse gemeente na Amsterdam. Hier beleefde het jongetje Jakkob (Gronings voor: Jakob) zijn vroegste jeugd en snoof hij de tradities, de gewoontes, taal en cultuur op van een Oost-Gronings joods milieu, met geuren, beelden en klanken die, zoals uit zijn latere *Grunninger* gedichten zou blijken, voor altijd onder zijn huid zouden kruipen. In oktober 1923 kwam er een eind aan een gezinsleven waarover bijzonder weinig bekend is, behalve dat het niet veel voorspoed was beschoren. Jaaps vader, Samuel Meijer, marskramer van beroep, bezweek aan een leven van armoede en *schleppen*. Kort voor zijn elfde verjaardag was Jaap Meijer een halve wees. In 1926 volgde een tweede ingrijpende verandering: Jaap werd, dertien jaar oud, van de mulo in Winschoten gehaald en op de trein gezet naar Amsterdam. Daar ging hij, met geld van de joodse liefdadigheid, een opleiding volgen voor godsdienstonderwijzer en rabbijn aan het Nederlandsch Israëlietisch Seminarium – een van de weinige mogelijkheden voor begaafde maar berooide joodse jongens om vooruit te komen in het leven.³

DE WEG TERUG

Jaap Meijer, Heemstede 1980
Foto: Bert Nienhuis.

EVELIEN GANS

Na zijn geboortemilieu, de Oost-Groningse mediene, zouden drie andere, Amsterdamse, milieus de jonge Jaap Meijer beslissend vormen: het seminarium, de zionistische jeugdbeweging en de universiteit. Als seminarist woonde Jaap op kamers, leerde hij overdag en at hij doordeweeks in een vastgelegde volgorde bij joodse gezinnen die zich een extra gast konden en wilden permitteren. Gemeten naar moderne psychologische maatstaven leidt een dergelijk bestaan op zo jonge leeftijd onherroepelijk tot gevoelens van ontworteling en onveiligheid. Inderdaad kenmerkte Meijers leven als zogenaamde *Tägesser* (lett. Dag-eter) zich enerzijds door eenzaamheid en afhankelijkheid. Anderzijds bracht zijn relatieve vrijheid hem in de meest uiteenlopende joodse milieus: sephardisch, ashkenasisch en oost-joods, rijk en arm, ongelovig en vroom, links en rechts, socialistisch en zionistisch. Zijn zwerftochten door joods Amsterdam leverden hem dan ook een schat aan ervaringen en contacten op waarvan hij in latere geschriften dankbaar gebruik zou maken.⁴ De volwassen Meijer heeft zich negatief uitgesproken over het intellectuele en pedagogische klimaat op het seminarium, een bolwerk van de behoudende orthodoxie. Niettemin had hij er de kans gekregen een enorme hoeveelheid traditionele kennis over het jodendom in zich op te zuigen en die viel op vruchtbare aarde. Uit verslagen van het gereformeerde zendingswerk onder joden blijkt dat de jonge Jaap Meijer met veel vuur én kennis het geloof van zijn voorvaderen verdedigde.⁵ Zijn medeseminaristen en leraren vergat hij nooit.

Hoewel er een relatief vrije doorstroom was tussen al die verschillende leefwerelden binnen joods Amsterdam, waren er ook grenzen. Zo was het zionisme binnen het seminarium taboe. Toch was het dit verboden zionistisch gedachtegoed waartoe Jaap Meijer zich in toenemende mate sterk aangetrokken voelde. Hij werd actief in Zichron Ja 'akov (lett. herinnering aan Jakob), de jongerenorganisatie van de religieus-zionistische Mizrahi. Binnen de kleine, maar actieve zionistische beweging in Nederland fungeerde Zichron Ja 'akov als broedplaats voor radicale opvattingen over joodse politiek, religie, cultuur en joods nationalisme. Uit een verbinding met de socialistische en algemeen-zionistische jeugdgroepen ontstond een platform van activistische en intellectuele, vaak al wat oudere jongeren, dat de strijd aanbond met het joods kerkelijk en zionistisch establishment. In deze radicaal-zionistische kring triomfeerde de overtuiging dat het *galoet* (ballingschap) een doodlopende steeg was en er voor joden maar één weg openstond: de gang naar Palestina en de opbouw van het joodse land. Geen assimilatie, maar dissimilatie; men was jood, en de rest was franje! Een dubbele nationaliteit – die van jood en Nederlander – werd afgewezen

DE WEG TERUG

als een verachtelijk product van ‘assimilatorische angst’.⁶ Dit nieuwe, radicale engagement betekende voor Jaap Meijer op termijn een breuk met het voor hem uitgestippelde perspectief van rabbijn. Een studie in de Letteren aan de Universiteit van Amsterdam (verplicht voor aankomende rabbijnen) en een hartstochtelijke verkering met Liesje Voet, telg uit een prominent seculier joods-socialistisch gezin, deden de rest.

Op de universiteit van Amsterdam kwam Jaap Meijer definitief in de ban van de geschiedwetenschap. Hij werd historicus – joods historicus wel te verstaan – met een duidelijke visie op, wat hij noemde, ‘de eeuwige tragiek van het Joodsche Vraagstuk’.⁷ Toen hij in 1938 afstudeerde, zat hij al twee jaar in de redactie van *Tikwath Jisraël* (lett. Hoop van Israël), het officiële orgaan van de zionistische Joodsche Jeugdfederatie in Nederland. In dit blad profileerde hij zich als een gedreven zionist die vele artikelen wijdde aan de wreedheid van het *galoet*, niet alleen in Duitsland, Polen, Oostenrijk en Tsjecho-Slowakije, maar ook, zij het minder pregnant, in Nederland, waar het antisemitisme toenam en joodse vluchtelingen niet of mondjesmaat toegang kregen. Meijer sprak zonder meer in termen van ‘wij zionisten’, fier strijdend voor de eigen toekomst: die lag in Palestina, maar zeer zeker ook – en hier openbaarde zich de nationaal voelende historicus – in ‘de gebondenheid van onze historie en de eigen nationale cultuur’.⁸ Het zal niemand verbazen dat Meijer, na te zijn ontkomen aan de massagraven van Bergen Belsen, zijn standpunten niet noemenswaardig gewijzigd leek te hebben. Na de oorlog bleef hij actief binnen de zionistische beweging, al wendde hij zich af van het religieus zionisme en meldde hij zich, samen met zijn vrouw Liesje, aan als lid van de socialistisch-zionistische organisatie Poalé Zion.⁹ Hij schreef ontelbare artikelen in de joodse pers, bezocht vergaderingen en gaf cursussen en spreekbeurten in zionistisch verband zoals, eind december 1946, de lezing getiteld ‘Historisch overzicht over de emancipatie en de mislukking daarvan’.¹⁰ De vraag is waarom Jaap Meijer het resultaat van de Emancipatie, de politiek-juridische gelijkberechtiging van de joden, zo boutweg als mislukt beschouwde. Had deze de joden niet, zij het in de praktijk schoksgewijs, onnoemelijk veel vrijheid en mogelijkheden op bijna alle maatschappelijke gebieden opgeleverd?

Ja zeker. Maar voor Jaap Meijer en zijn geestverwanten woog deze nieuwe vrijheid niet op tegen de hoge prijs die de joden ervoor hadden moeten betalen. In het kielzog van de emancipatie volgde immers het sociaal-culturele proces van assimilatie, waarin joden, in verschillende stadia, één of meer bindingen met het jodendom

opgaven. Vanaf het einde van de negentiende eeuw woedde rond het begrip *assimilatie* binnen het gehele joodse spectrum in Europa een stellingenoorlog zonder eind. Terwijl joodse liberalen, vrijdenkers en socialisten assimilatie beschouwden als een verworvenheid, als een stap in de richting van een maatschappij zonder scheidslijnen waar iedereen gelijkwaardig burger of zelf wereldburger kon zijn, gebruikte men in bewust-joodse en zionistische kring de toevoeging ‘assimilant’ voor zijn ergste vijand, en gold assimilatie als ‘duizendkoppig monster’,¹¹ als blindheid voor wat de *goyim* tóch wel zagen, als zelfvernedering en verraad. Ook Jaap Meijer zag het verschijnsel assimilatie als een groot gevaar. In oktober 1941, in oorlogstijd dus, promoveerde hij bij de historicus Jan Romein op een proefschrift over de joodse dichter Isaac da Costa en diens bekering tot het christendom. Daarbij was zijn belangrijkste stelling dat Da Costa in de armen van het christendom gedreven was, omdat hij bij de geassimileerde joden van na de Emancipatie geen gehoor vond voor zijn joods-nationale dromen. Deze interpretatie van Da Costa als zionist-avant-la-lettre kreeg natuurlijk extra reliëf, omdat zij gepresenteerd werd in wat op dat moment bezet gebied was: deze Universiteit van Amsterdam.¹²

Gezien Meijers uitgesproken negatieve visie op emancipatie en assimilatie behoorde hij als historicus zonder meer tot de ‘zionistische school’.¹³ Toch klonk er van begin af aan ook een zekere ambivalentie door in zijn werk. In zijn vooroorlogse artikelen valt al op hoezeer hij hamerde op het belang van de historie. Hij was ook lang niet altijd even consequent. In een en hetzelfde boek *Hoge Hoeden, Lage Standarden* (1969) over de Nederlandse joden in de jaren dertig van de twintigste eeuw – door zijn felle subjectiviteit eerder een pamflet of essay dan een wetenschappelijk werk – benadert hij assimilatie tweezijdig. Vooral in veroordelende termen zoals in zijn beruchte uitspraak: ‘Het was joods gezien hier afgelopen vóórdat de moffen kwamen.’ Maar dat weerhield hem er niet van om vijftig pagina’s verderop ‘assimilatie’ en ‘assimilant’ de trefwoorden van een geoliede propaganda te noemen en hun politiek-ideologische lading te ironiseren. Hij schrijft dat een kennis hem vertelde hoe zij voor de oorlog benaderd was om lid te worden van de Joodsche Jeugd Federatie. Toen zij niet onmiddellijk toegaf, klonk het dreigend: ‘Dan ben jij dus een echte assimilante...’ Wat dat precies betekende, was niet helemaal duidelijk. Maar vaststaat, concludeert Meijer, dat het een huiveringwekkende indruk maakte.¹⁴

Meijer schreef dit boek in 1969, kort nadat zijn, nog steeds controversiële, biografie over Jacob Israël de Haan verscheen, vóórdat hij onder meer de levensschets

DE WEG TERUG

van de joodse dichter J.K. Rensburg *Een joodse graalzoeker* publiceerde – een juweeltje – en al weer enige tijd na het uitkomen van zijn studies over onder andere opperrabbin Lewenstein te Parimaribo, over het Jonas Daniël Meijerplein en over joodse bijdragen aan de Nederlandse beschaving, getiteld *Zij lieten hun sporen achter*.¹⁵ Het is maar een greep. Ik wil op dit moment volstaan met te stellen dat Jaap Meijer met zijn veelomvattend historisch oeuvre ook zélf onuitwisbare sporen heeft nagelaten in de geschiedschrijving van het Nederlandse jodendom, en dat het niveau ervan – evenals dat van zijn gedichten – sterk wisselde, net als de temperatuur van zijn stemmingen en de samenstelling van zijn sociale contacten. Vanmiddag staat zijn veranderend blikveld centraal.

En wanneer men de artikelen bekijkt die hij, voor zijn vertrek naar Suriname in september 1953, in de meest uiteenlopende joodse bladen schreef, ziet dat zich na de oorlog wel degelijk enige accenten hadden verschoven. Hoewel hij, zoals eerder vermeld, zich nog steeds roerde binnen de zionistische beweging, had de activistisch-zionistische publicist Jaap Meijer opgehouden te bestaan. Zijn artikelen, op een enkele actuele joodse kwestie na, zijn eigenlijk alle historisch van aard. Zijn publicaties sloten eerder aan bij zijn bestaan van bibliothecaris van de Portugees-Israëlietische bibliotheek Ets Haïm, bij zijn leven van historicus, dan bij zijn radicaal-zionistisch verleden.¹⁶ Goed beschouwd verraadt zich hier al, op papier, zijn door verschillende motieven ingegeven besluit om niet op *aliya* (emigratie naar Israël; lett. ‘opgaan’) te gaan. Daaruit volgde natuurlijk niet vanzelfsprekend dat hij met zijn gezin – na de oorlog werden nog twee kinderen geboren, Mirjam en Job – uitgerekend richting Suriname af zou reizen. Zijn vestiging als leraar en waarnemend rabbijn in Parimaribo wekte verbijstering onder zijn zionistische geestverwanten: het gold als ontkenning, zoniet verraad van eerder vol overtuiging aangehangen idealen. Het Surinaams experiment van Jaap Meijer, dat overigens op een fiasco uitliep, valt echter met wat meer distantie ook op een andere wijze te interpreteren.¹⁷ Namelijk als een signaal dat voor hem het begrip *galoet*, oftewel ballingschap, zijn dwingende zeggingskracht had verloren. *Van galoet naar gola* (van ballingschap naar diaspora): zo had ik deze oratie ook kunnen noemen.

Na het tweejarig verblijf in Suriname vestigde het gezin Meijer zich niet meer in Amsterdam, maar in Haarlem. Deze verandering werd allereerst ingegeven door praktische factoren: Jaap Meijer werd leraar geschiedenis op het Haarlemse Coornhertlyceum. Maar zij drukte ook de afstand uit die Meijer verkoos in te nemen ten aanzien van zijn vroegere zionistische kring, die hij met veel conflicten had verlaten.

Een na enige tijd nieuw betrokken huis in de Herman Heijermanslaan in Heemstede fungeerde steeds meer als vesting. Daar ontvingen Jaap en Liesje wel degelijk op gezette tijden hun gasten, maar Jaap creëerde er toch vooral zijn eigen universum van waaruit hij de buitenwereld met een eindeloze stroom historische publicaties bestookte. Een nieuwe passie werd de poëzie. In 1967 verscheen zijn eerste dichtbundel *Zeër zeker en zeker zeer. Joodse gedichten*, en er zouden er nog tientallen volgen.¹⁸ Zo schiep Jaap Meijer, ruim 55 jaar oud, zijn alter ego: de dichter Saul van Messel. Waren het zionisme, de staat Israël dan helemaal van zijn horizon verdwenen? Ja en nee.

Jaap Meijer zou Israël slechts één keer bezoeken, in verband met zijn onderzoek naar het leven van – en de moord op – Jacob Israël de Haan. Veel van zijn vroegere vrienden hadden zich in de joodse staat gevestigd. Met enkelen van hen hield hij contact tot aan zijn dood; tijdens de (eerste) Golfoorlog bestookte hij hen met ongeruste en bemoedigende telefoontjes.¹⁹ Hij zou dan ook nimmer afstand nemen van het streven van de vooroorlogse zionistische beweging. Maar al in een vroeg stadium hield hij een pleidooi voor een jodendom dat een alternatief zou moeten bieden voor een leven in de joodse staat dat naar zijn mening allerminst ‘speciaal Joodse vergezichten’ ontsloot. Een jodendom als tegenwicht bovendien voor de assimilatorische mentaliteit onder Nederlandse joden, namelijk een vrijblijvende gerichtheid op Israël, ‘een zijn in Israël, zonder in Israël te zijn’, die alle andere betrokkenheden bij het jodendom in de weg stond. In feite keerde Jaap Meijer zich definitief tegen de negatieve betekenis van het *galoet*; hij bezag het juist, letterlijk, als de ‘historische kernbron’ bij uitstek.

Wij, die hier blijven, gebleven zijn, nog niet gaan, toch niet gaan, zeker gaan, onze kinderen laten gaan, niet laten gaan, laat ons de frasen werpen in de prullemand en simpel dat enige verdedigen, dat niet slechts Israël, maar evenzeer ons aangaat: het Jodendom, ons bovenmenselijke en als zodanig naar menselijke vormen niet geheel te doorgronden geestelijk bezit.²⁰

Meijer hield dit exposé in 1958 voor de Culturele Commissie van de Joodse Gemeente in Rotterdam en handhaafde zijn visie in zijn in 1965 verschenen overzichtswerk van anderhalve eeuw joodse geschiedenis: *Van Israëlieten tot Israëliërs*. Nieuw was zijn onverbloemde afkeer van wat hij noemde Israëls al te rigoureuze nationalisme en patriottische geestdrift.²¹ Het boek werd in de pan gehakt door Meijers vroe-

DE WEG TERUG

gere mede-, maar inmiddels verstokt tegenstander en collega-historicus Jo Melkman, intussen – en nog steeds – als Jo Michman in Jeruzalem gevestigd. Inderdaad: het boek van Meijer is doordrenkt van citaten en is slordig en tendentiekus. In de context van vanmiddag telt echter vooral de confrontatie van twee frontaal botsende interpretaties van de joodse historie. Michman verweet Meijer van enthousiast, vooruitstrevend strijder in de zionistische beweging tot een reactionaire, anti-Israëlische, pseudo-orthodoxe scribent te zijn verworpen.²² Jaap Meijer had zich ontegenzeggelijk een extreem staaltje van ideologische geschiedschrijving gepermitteerd. Maar Michman, zelf de auteur van een indrukwekkend oeuvre op het gebied van de Nederlands-joodse geschiedschrijving, is tevens de man die, in 1989, met betrekking tot de vestiging van het joodse volk in Israël, het lyrische beeld gebruikt van de feniks die uit de as van Auschwitz en Sobibor verrijst.²³

De controverse tussen Meijer en Michman laat zien hoezeer de joodse geschiedschrijving een spiegel is van de conflicten van haar tijd. Joodse historici die zich korter, langer of hun hele leven door het zionisme gegrepen hebben gevoeld, kunnen vaak de neiging tot ideologische geschiedschrijving maar moeilijk weerstaan. Zij lijken iets te willen of moeten bewijzen. In *Zionism and the Fin de Siècle* (2002) constateert Michael Stanislawski dat er nog steeds geen geschiedenis bestaat van de term ‘assimilatie’, laat staan over de negatief geladen politisering ervan.²⁴ Lange tijd bleek het ondoenlijk om het verschijnsel assimilatie te bezien als een radertje in het wiel van de moderniteit, als – zo schreef de befaamde historicus Walter Laqueur – een historisch proces ‘with a logic and a momentum of its own’. Maar zelfs de evenwichtige Laqueur liet zich minstens één keer meeslepen door overmatig pathos toen hij schreef dat voor honderdduizenden joden in Oost Europa de sterfdag van Theodor Herzl de treurigste dag van hun leven was.²⁵ Onverklaarbaar is dit verschijnsel overigens allerminst. De in het zionistisch gedachtegoed gangbare opvatting van assimilatie als ‘schande’ won de richtingstrijd onder invloed van de twee meest verstrekkende gebeurtenissen in de joodse geschiedenis van de twintigste eeuw: de sjoa en de oprichting van Israël. De geschiedenis zélf leek, als het ware, het zionisme in het gelijk gesteld te hebben. Was het de nazi’s niet gelukt de emancipatie in een handomdraai ongedaan te maken en was het streven naar assimilatie niet een krampachtige poging gebleken het joodse lot te keren? Deze retorische vragen getuigen echter van een finalistische blik; ze suggereren immers ten onrechte dat de catastrofe van de sjoa een logisch (of zelfs onvermijdelijk) vervolg was op wat eraan

voorafging. Natuurlijk heeft het streven naar assimilatie vaak gewerkt als een blinde vlek die het zicht op de omringende realiteit heeft verduisterd. Dat neemt niet weg dat de moderne joodse geschiedenis, voorafgaand aan de *Machtübernahme* van Hitler, zich niet alleen laat lezen als een tragedie in verschillende bedrijven, maar evenzeer als een succesverhaal.

Steeds meer joodse historici van post-zionistische stempel nemen – in een debat dat ik hier slechts aanstip – afstand van een ideologisch bepaalde opvatting van assimilatie, die ervan uitgaat dat er een precies af te bakenen ‘zuivere’ joodse inhoud, om niet te zeggen ‘kern’, bestaat. Deze historici onderzoeken in hoeverre men over zoiets als een ‘joodse substantie’ kan spreken en benaderen assimilatie niet alleen als overlevingsstrategie maar ook als bron van creativiteit. Joodse assimilatie is immers mede zo boeiend, omdat zij steeds weer andere gedaantes aanneemt en vaak, paradoxalerwijs, een verbintenis aangaat met een van de vele aspecten die het jodendom rijk is.²⁶ Zo pleit David Sorkin voor een ontideologiseerde, historische analyse van de verhouding tussen assimilatie en joodse cultuur. Het dominante concept van assimilatie, zo betoogt hij, fungeert als een nationalistische constructie, waarin in dit geval joodse cultuur in essentialistische termen wordt opgevat: als een ‘zuivere’, per definitie authentieke en onbedorven zone die men in zijn ongerepte staat bewoont, verzorgt en koestert – dan wel verlaat.²⁷ Er is dus meer aandacht gekomen voor assimilatie én als polemisch concept én als onderdeel van het grillige proces waarin culturen elkaar wederzijds beïnvloeden en bevruchten. Amos Elon schreef onlangs dat de geschiedenis van de assimilatie lange tijd een subversief onderwerp is geweest, door zionisten politiek benaderd, door zogenaamde assimilationisten gemeden. Bovendien stelt Elon het begrip ‘volledige assimilatie’ ter discussie, omdat het niet de spanning weergeeft die uiteindelijk tot een soort identiteit werd.²⁸ Assimilatie als een voortdurende beweging dus, als spanning – opgeroepen door het leven in verschillende werelden of culturen, met verschillende identificaties.

Een nieuwe generatie historici bestudeert bovendien hoe vergaand het zionisme van invloed is geweest op de intellectuele bagage, en dus ook op het geschiedbeeld van hun voorgangers. Voor hen gelden de maatschappelijke context, de politieke en persoonlijke motieven van joodse historici – inclusief die van henzelf – als legitiem en noodzakelijk onderdeel van het onderzoek naar de geschiedenis van de joodse historiografie. Van hen citeer ik David Myers:

DE WEG TERUG

I am, first of all, a Jewish historian who is Jewish, imbued with the same dual commitments to professional integrity and Jewish survival that have guided – and at times created conflict in – generations of predecessors.²⁹

Ook Jaap Meijer en Jo Michman hebben geworsteld met dit tweeledig engagement van beroepsmatige integriteit en joodse identificatie. Elk van hen identificeerde zich op den duur echter beslissend anders. En zo ben ik aangekomen bij een ander groot thema uit de moderne joodse geschiedenis: de joodse identiteit, het joodse zelfbeeld en, in mindere mate, het joods imago, het beeld bij de niet-jood van de jood. Opvattingen over assimilatie en joodse identiteit gaan per slot van rekening moeiteloos in elkaar over: als niet nauwkeurig is vast te stellen of er een joodse ‘kern’ bestaat, heeft dat onherroepelijk gevolgen voor het vraagstuk: ‘wie is een jood’. Ook rondom deze kwestie tuimelen de laatste jaren de wetenschappelijke boeken en artikelen over elkaar, om nog maar te zwijgen van egodocumenten en romans.³⁰ In feite is allang vastgesteld dat jodendom verder reikt dan geboren te zijn uit een joodse moeder, een praktiseren van de joods-religieuze voorschriften en/of het bezit van een joods-Israëliësch staatsburgerschap. Maar tegelijkertijd vormen de consequenties van die constatering een debat waarvan de *finish* altijd op zal schuiven. Simpele antwoorden, statische definities snijden geen hout. Het is kenmerkend dat David Sorkin en ikzelf, in onze poging begrippen als joodse cultuur en identiteit zo dicht mogelijk te benaderen, naar vergelijkbare vloeiende beelden grijpen. Sorkin omschrijft joodse cultuur als een mozaïek, zich vanuit de verte voordoend als een samenhangend geheel, maar van nabij gezien bestaande uit allerlei stukjes met een verschillende herkomst. Ikzelf noemde (joodse) identiteit een caleidoscoop, waarin door verschuiving en beweging een andere combinatie van vormen en kleuren ontstaat, met een ander effect.³¹

Wanneer joden met zichzelf en ook onderling in de clinch liggen over de vraag ‘wie is een jood’, is het niet vreemd dat niet-joden naar te rechtlijnige interpretaties grijpen. En ook niet-joden worden daarbij nogal eens gedreven door de wil iets te bewijzen. Ik geef u twee recente voorbeelden ter illustratie. In zijn controversiële studie over Nederland en de Tweede Wereldoorlog, *Grijs Verleden* (2001), typeert Chris van der Heijden niet alleen Jacques Presser en Loe de Jong, maar ook Abel Herzberg als geassimileerde joden voor wie het jodendom slechts een symbolische functie had.³² Een zowel persoonlijke als professionele betrokkenheid bij joodse

geschiedenis en de jodenvervolging, de ervaringen met ballingschap, onderduik en concentratiekamp en, in het geval van Herzberg, een vooraanstaande rol in de zionistische beweging en een omvangrijk joods literair en essayistisch oeuvre, worden daarmee als aspecten van een joodse identiteit volledig gemarginaliseerd. Deze op het eerste gezicht vooral oppervlakkige karakterisering krijgt echter meer betekenis wanneer men bedenkt dat Van der Heijden juist Herzberg de rol toebedeelt van de universeel denkende wijze, die inziet dat in ons allen, jood of niet-jood, zwart, wit, geel of bruin, de beul kan opstaan. Met deze Herzberg kan of wil Van der Heijden zich identificeren.³³ Een als het ware tegenovergestelde beweging maakt Martin Bossenbroek in zijn boek over de terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog, *De Meelstreep* (2001). Zijn betoog dat er in Nederland, kort na de oorlog, nauwelijks oog was voor het bijzondere karakter van de jodenvervolging, zet hij onder meer kracht bij door erop te wijzen dat deze houding ook gold voor de communistische partij waarbinnen joden relatief sterk vertegenwoordigd waren.³⁴ Daarbij ziet hij echter over het hoofd dat deze joodse communisten zichzelf in de eerste plaats, zo niet uitsluitend, als anti-fascisten en verzetsstrijders zagen. Lange tijd zou er in hun zelfbeeld geen ruimte zijn voor een specifiek joodse betrokkenheid. Hen in deze context als joden opvoeren, is dan ook *beside the point*.

Zo fungeren joodse geschiedenis en identiteit, complex en beladen als zij zijn, voor menigeen – jood én niet-jood – als een projectiescherm: *ik zie wat jij niet ziet en wat jij ziet dat is er niet*.

In de geest van Van der Heijden, maar ook in die van zionisten van de oude stempel – *bien étonnés de se trouver ensemble* – valt ook Jaap Meijer in de tweede helft van zijn leven te classificeren als joods assimilant. Ik weet niet of er in deze zaal iemand is te vinden die dat standpunt zou willen verdedigen. Toch is het zo dat Meijer zijn vertrouwen in het zionisme opzegde en, na enige tijd, zijn deelname aan het religieuze en sociale leven van de Joodse Gemeente van Haarlem staakte.³⁵ Daarmee trapte hij als het ware twee hoekstenen van zijn joodse identiteit onder zich weg. Maar dat hield allerm minst in dat hij zijn betrokkenheid bij het wel en wee van Israël, of zijn vergroeid-zijn met het jodendom verloor. Voor mij valt Jaap Meijer nog het best te typeren als *joods migrant*.³⁶ Destijds, na zijn komst naar Amsterdam, werd hij door menigeen niet alleen gezien als een zeer getalenteerde, erudiete en gedreven joodse jongen, maar ook als een wat merkwaardige, onbeschaafde provinciaal, die met een vreemd Gronings accent sprak en moest leren dat sokken op zijn tijd gewassen

DE WEG TERUG

moesten worden.³⁷ Jaap Meijer werd dus geacht zich te assimileren aan de normen en waarden van de joods-Amsterdamse middenklasse. Maar aanpassing aan wie of wat dan ook is Meijer nimmer licht gevallen. Zelf zei hij dat hij nooit van hokjes had gehouden en dat dit verklaarde waarom hij altijd en overal weerstand had opgeroepen.³⁸ Dit zelfbeeld van onverbeterlijk *enfant terrible* is niet ontbloeit van koketterie. Het patroon van breuken inherent aan Meijers sociale verkeer, valt waarlijk niet alleen te herleiden tot een heroïsche botsing tussen zijn vrije geest en de hokjesgeest van al die anderen. Dat Jaap Meijer moeilijk in de omgang was, is een eufemisme voor een man die razend snel gegriefd was, onvoorwaardelijke loyaliteit van de ander eiste, behept was met een enorme territoriumdrift en, gezien zijn eruditie en gedrevenheid, een uitstekend leraar was, maar de mentale en emotionele uitrusting voor het vaderschap ontbeerde. Vanmiddag heb ik echter geen plaats ingeruimd voor een psychologisch portret van Jaap Meijer. Om een goed-Hollands, calvinistisch spreekwoord van stal te halen: ‘Wie wat bewaart, heeft wat’.

Feit is dat Jaap Meijer zich nooit voor één gat, noch in één hokje heeft laten vangen. Dus ook niet in een eendimensionale identiteit. Zijn zelfopgelegde opdracht de geschiedenis van het Nederlandse jodendom te boek te stellen en te doorgronden die uitgroeide tot een obsessie, bood hem de mogelijkheid om bijna al de registers waarover hij beschikte, open te trekken. Gevraagd naar wat hij zag als – jawel – de kern van het jodendom, wees hij dan ook bovenal op de gebondenheid aan hetzelfde verleden.³⁹ En hoewel hij iedere dag stapels kranten las, was het vooral dat verleden waarin hij zich als een terriër vastbeet om het zo voor verdwijning te behoeden. Alleen al die voortdurende blik over de schouder was in strijd met de blik voorwaarts die het zionisme propageerde. Jaap Meijer keerde ook steeds vaker terug naar zijn éigen verleden. Daarvan getuigen bijvoorbeeld zijn publicatie over zijn leven op en rond het Nederlandsch Israëlietisch Seminarium, maar zeer zeker ook zijn gedichten.⁴⁰ Als historicus heeft hij er nooit voor gekozen het antisemitisme en de jodenvervolging, die hij in hun meest virulente vorm had ondergaan, systematisch te bestuderen. Maar juist in de poëzie vond hij het genre waarin hij zijn verlangens, de pijn en de woede kon verwoorden om wie vermoord zijn, om wat vernietigd is en nooit meer terugkomt. In zijn gedichten zijn de jodenvervolging en de leegte die deze naliet voortdurend aanwezig. Als de dichter Saul van Messel keerde Meijer bovendien terug naar het decor van zijn jeugd: de Oost-Groningse mediene. Daarmee was hij niet alleen verbonden door de tijd dat zijn vader nog leefde, en het

EVELIEN GANS

joodse milieu waarin hij was opgegroeid, de taal, de cultuur en het landschap, maar ook door wat nog het best te omschrijven valt als *fantoompijn*.⁴¹ Jaap Meijer kon niet goed meer mét Groningen, maar hij kon en wilde nog veel minder zónder. Zijn complexe zelfbeeld bracht hij tot uitdrukking in zijn gedicht 'De weg terug', waarin hij de zoeklei uit het Oldambt en het laagveen uit Westerwolde meeneemt in zijn graf in Israël.⁴² Voor Eli Dasberg was dat heiligschennis. Dasberg heeft beschreven hoe het lichaam van zijn schoonvader, rabbijn Simon Philip de Vries, in Bergen Belsen op een vervelozige boerenkar naar het crematorium werd afgevoerd. 'Geen aarde uit het Heilige Land ligt in zijn graf. Zijn as werd verstrooid op de wind van het galoet, zoals zijn volk verstrooid was.'⁴³

De existentiële thema's in het werk en het leven van Meijer zijn nog steeds actueel. Van het *galoet* naar Eretz Israël, van *galoet* naar *gola*, en steeds vaker ook van Israël naar de diaspora. Op het eind oktober 2002 gehouden Joods Boekenweekend in Amsterdam, rond het thema 'familie' in de Israëlische literatuur riep de Israëlische schrijfster Alona Kimchi: 'Ja, laten we een nieuwe diaspora beginnen.'⁴⁴ Dit statement was eigenlijk al voorspeld door mijn voorganger, Wout van Bekkum. Hij schreef in het *Nieuw Israëlietisch Weekblad* over de huidige tendens onder Israëlische schrijvers en jongeren afstand te nemen van de oude zionistische ideologie. Zij groeiden op met de idee dat het een voorrecht was definitief afscheid genomen te hebben van een vernederend bestaan in het *galoet* en op te groeien als zelfbewuste burgers in de Israëlische natie. Maar turend door de gaten die geslagen zijn in de zionistische idealen van weleer, hebben zij een intense belangstelling ontwikkeld voor hun afkomst en familiegeschiedenis in de diaspora.⁴⁵ Ongetwijfeld zou Jaap Meijer niets liever gewild hebben dan hen rond te leiden door de vroegere Jodenbuurten van Groningen en Amsterdam.

Zo veranderen het joodse zelfbeeld en de kijk op de joodse geschiedenis voortdurend van perspectief. De komende jaren hoop ik samen met u dit door de eeuwen heen veranderend blikveld hartgrondig en met open vizier te bestuderen.

Ik wil besluiten met een dankwoord

In de eerste plaats dank ik de Stichting Bijzondere Leerstoel Joodse Studiën voor het vertrouwen dat zij in mij heeft gesteld door mij op deze post te benoemen. Ik ver-

DE WEG TERUG

heug mij op een productieve gezamenlijke speurtocht door het domein van de moderne joodse geschiedenis en cultuur.

In de tweede plaats bedank ik de faculteit der Geesteswetenschappen, en in het bijzonder de Afdeling Geschiedenis van de Universiteit van Amsterdam die mij weer in haar midden opneemt. Het lijkt of er hier een magnetische aantrekkingskracht in het spel is. Al decennia kom en ga ik, maar ik vind altijd weer 'de weg terug'.

In de derde plaats wil ik het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, het NIOD, bedanken. Nu al ruim twee jaar biedt dit qua sfeer bruisende maar tegelijkertijd eigenlijk gemoedelijke instituut mij de mogelijkheid om gestaag aan mijn dubbelportret over vader en zoon, Jaap en Ischa Meijer, te werken. Vanaf het begin was er sprake van een oprechte, zowel intellectuele als affectieve belangstelling. Ik voel mij er, kortom, als een vis in het water, of misschien moet ik zeggen als een gans op het erf.

Er zijn een paar mensen die ik persoonlijk wil bedanken.

Om te beginnen is dat Rena Fuks-Mansfeld, die als eerste deze Leerstoel zou bekleden en bij wie ik, na elf turbulente en leerzame jaren buiten de universiteit, vanaf 1985 mijn eerste colleges joodse geschiedenis volgde. Behalve dat ik veel kennis vergaarde, leerde ik van haar, als het ware spelenderwijs, dat een sterke en positieve betrokkenheid bij joodse geschiedenis zich heel goed laat combineren met het omvergooien van joodse heilige huisjes.

Dan zijn er ook drie heren die mij, ieder op hun eigen wijze, tot steun en inspiratie zijn geweest. In de eerste plaats is dat Hans Blom die voor mij de juiste man was op het juiste moment, toen hij in 1985 zijn werkgroep startte rond de vraag waarom er in Nederland zoveel meer joden zijn vermoord dan elders in bezet West-Europa. Dát wilde ik beslist óók weten! Sindsdien heb ik Hans Blom gekoesterd als een solidair en fijnzinnig mentor, en als een snelle, scherpe denker. Jaap Talsma heeft, door mij in te wijden in de meerwaarde en valkuilen van de *oral history*, de basis gelegd voor mijn streven de mensen die aan den lijve de geschiedenis hebben ervaren, rechtstreeks bij mijn onderzoek te betrekken. Frank van Vree ten slotte, van buurman tot vakbroeder geworden, gaf op cruciale momenten mijn geesteskinderen niet alleen een klopje op de schouder, maar zei ze ook waar het op stond.

Al die individuele vriendinnen en vrienden die mij begeleid hebben op mijn grillige loopbaan door het leven, zal ik hier niet bij name noemen. Zij weten zelf maar al te goed hoezeer zij mij tot steun zijn geweest, en dat ik zonder hen niet kan.

Datzelfde geldt voor de vele mensen die ik heb mogen interviewen en voor tal van joodse groepjes, clubjes en organisaties – inclusief die van joods-Palestijnse samenstelling – van wie ik erg veel heb geleerd. Tot slot een speciaal woord tot mijn allernaaste familie die mij als eerste heeft gevormd en aan wie ik, op mijn beurt, ook weer dóórgeef: Mama, Daddy, Heleen, Paul, Tim, Noam en Daniël: ik hoop dat we nog lang samen zullen kunnen bouwen aan een stukje heftige én hartverwarmende familiegeschiedenis.

Ik heb gezegd.

Noten

1. Saul van Messel, 'De weg terug', in: *Aleh. Orgaan van de Irgoen Olej Holland*, januari 1973, 1. Op dezelfde pagina werd een Hebreeuws gedicht van Van Messel afgedrukt: 'Joreed bà-pèsach' (De landverlater op Pesach); Eli Dasberg, 'In eigen grond (antwoord op "De weg terug" van Saul van Messel)', in: *ibidem*, mei 1973, 23. Zie voor beide gedichten: p.4. Eli Dasberg (1904-1989) emigreerde in 1950 met zijn gezin naar Israël, waar hij, net als in Nederland, in het verzekeringswezen werkte. In 1973 publiceerde hij een biografie van zijn oom en schoonvader: *Rabbin Simon Philip de Vries, Neede 1870, Bergen Belsen 1944. De geschiedenis van zijn leven* (Lochem 1973) en in 1986 een dichtbundel: *Verbanning en terugkeer. Sonnetten en liederen geschreven in Bergen Belsen, Amsterdam, Jeruzalem 1943-1986* (Amsterdam 1986). Dasbergs vooroorlogse gedichten zijn verloren gegaan.
2. Jaap Meijer, *Tussen Götterdämmerung en Morgenrood. Beschouwingen over Joden in Nederland omstreeks 1900. Openbare Les*. Gehouden bij de opening van zijn colleges als Privaat-Doцент in de Geschiedenis van de Joden in Nederland aan de Universiteit van Amsterdam op Dinsdag 30 October 1951 door Dr J. Meijer (Amsterdam 1953).
3. Het gezin Meijer werd op 15 februari 1944 van Westerbork naar Bergen Belsen gedeporteerd, 'Judentransport aus den Niederlanden – Lager Westerbork am 15. Februar 1944', in: Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD), Coll. 250 I, inv.nr. 18, 10, 1. Voor de (joodse) geschiedenis van Winschoten, zie o.a.: J. Michman, H. Beem en D. Michman, *Pinkas. Geschiedenis van de joodse gemeenschap in Nederland* (Ede/Antwerpen 1992), 589-591; T. Potjewijd, *Leven en werken in Winschoten in de negentiende eeuw* (Winschoten 1977); E. Schut, 'Een census van joden in Oost-Groningen uit 1774', in: *Misjpoeg*, 7 (1994), 1, 15-23; *idem*, 'Hartog Herz Hamrik. Een belangrijk lid van de Grote Nederlandse Bende', in: *ibidem*, 9 (1996), 165-183. Het meest recent is: Geeske S. Koeman-Poel, *Een synagoge op het kruispunt van de winden. (De Joden van Winschoten) 1750-1942* (Winschoten 2002). Hoewel Koeman veel wetenswaardigheden en foto's bij elkaar heeft weten te brengen, heeft een amateuristische aanpak in dit geval geleid tot veel slordigheden. Het wachten is op een weliswaar levendige, maar tevens wetenschappelijk verantwoorde studie, die bovendien ook aandacht besteedt aan de naoorlogse periode: wat betekende het voor Winschoten dat een belangrijke bevolkingsgroep grotendeels was uitgemoord? Zie: Geert Lameris, *Het jaar van Winschoten. Startnotitie* (Groningen, augustus 2003).
4. Zie in dit verband bijvoorbeeld: Jaap Meijer, *Het traject van een Täg-esser. Herinneringen van een seminarist*. Balans der Ballingschap XVIII. Bijdragen tot de Geschiedenis der Joden in Nederland (Heemstede 1991).
5. G.J. van Klinken, *Opvattingen in de Gereformeerde Kerken in Nederland over het Jodendom, 1896-1970* (Kampen 1996), 199. Met dank aan Odette Vlessing.

6. Voor een beschrijving en typering van het vooroorlogs Nederlands radicaal-zionistisch milieu zie o.a.: Evelien Gans, *De verschillen die het leven uitmaken. Een historische studie naar joodse sociaal-democraten en socialistisch-zionisten in Nederland* (Amsterdam 1999), 395-454; Ruth M.M. Hoogewoud-Verschoor, *Lion. Een schets van het leven van Lion Nordheim 1910-1945 en een keuze uit zijn artikelen* (Jeruzalem 1995).
7. Jaap Meijer, 'Het feest der bevrijding', in: *Tikwath Jisraël. Officieel orgaan van de Joodsche Jeugdfederatie in Nederland*, 19, 7 april 1938.
8. Ibidem; zie bijvoorbeeld ook: idem, "Die Menorah", in: ibidem, 19, 3 november 1939 en het in zionistische kring befaamde, door Lion Nordheim en Jaap Meijer geschreven artikel 'De trots van Israël. Ongewenschte vreemdelingen', in: ibidem, 19, 8 juni 1938.
9. Zie: 'Ledenlijst Poale Zion', 6 december 1946, in: Central Zionist Archives (CZA), Jeruzalem, F5 [Archief Nederlandse Zionistenbond (NZB)], inv.nr. 11, I-Z 1946/47; zie ook: 'Ledenlijst Poale Zion per mei 1949', in: ibidem, inv. nr. 29, Algemeen (1947).
10. *Histadroeth Hachaloetsiem Beholland*, 9 (Intern), 11 december 1946. Het betreft hier slechts de aankondiging van de lezing waarvan de tekst niet bewaard is gebleven; het thema keert in Meijers werk echter voortdurend terug.
11. De uitdrukking is van de radicaal-zionist, socialist en latere hoogleraar economie Salomon Kleerekoper (1893-1970), 'Joodsche problemen. Burgerlijke Assimilatie I', in: *Koemie Orie. Landelijk Orgaan van de Poalé Zion Beholland*, april 1934.
12. Jaap Meijer, *Isaac da Costa's Weg naar het Christendom. Bijdrage tot de Geschiedenis der Joodsche Problematiek in Nederland* (proefschrift) (Amsterdam 1941, 1946). Op voorspraak van Meijers schoonvader, de ANDB-bestuurder Ies Voet sr., werd het proefschrift voor een vriendenprijs in een beperkte oplage gedrukt bij drukkerij *Dico*: telefonisch interview met Bram Reens (destijds werkzaam bij *Dico*), 4 april 2001. Na de oorlog verscheen het als handelseditie. De oratie (plechtigheid) op 2 oktober 1941 is beschreven in: Igor Cornelissen, 'Jaap Meijer', in: *De Parelduiker*, 'Hora est. Schrijvers en proefschriften (6)', jrg. 5, 1, 2000, 39-52.
13. Voor beschouwingen en analyses over de negatieve benadering in de joodse historiografie van emancipatie en assimilatie, versus de positieve benadering van de (onafwendbare) weg naar het zionisme, zie o.a.: David Myers, *Re-Inventing the Jewish Past. European Jewish Intellectuals and the Zionist Return to History* (New York/Oxford 1995); Laurence J. Silberstein en Robert L. Cohn (eds.), *The Other in Jewish Thought and History. Constructions of Jewish Culture and Identity*, (New York/London 1994). Zie ook het artikel (eigenlijk een recensie) van Manja Ressler, 'Emancipatie als buitenkans en catastrofe' in: *NRC Handelsblad*, 28 januari 2000.
14. Jaap Meijer, *Hoge Hoeden, Lage Standaarden. De Nederlandse joden tussen 1933 en 1940* (Baarn 1969), 35, 87.
15. Overeenkomstig de volgorde in de tekst: *De zoon van een gazzen. Het leven van Jacob Israël de Haan, 1881-1924* (Amsterdam 1967); *J.K. Rensburg 1870-1943. Een Joodse graalzoeker* (Heemstede 1976). Dit boekje werd uitgegeven in eigen beheer: *Diasporade. Een reeks al-*

- ternatieve joodse cahiers*, dl. 1. In 1981 volgde een herdruk, als uitgave van *De Engelbewaarder*. *Kwartaalschrift van de stichting Vrienden van het Amsterdamsch Litterair Café De Engelbewaarder*, jrg. 6, nr. 31, januari 1981; *M.J. Lewenstein's opperrabbinat te Parimaribo (1857/8-1864)*. *Analyse van het Surinaamse Jodendom in zijn crisisperiode* (Amsterdam 1959); *Het Jonas Daniël Meijerplein. Bezinning op drie eeuwen Amsterdams Jodendom*. Geschreven in opdracht van het Kerkbestuur van de Nederlands-Israëlitische Hoofdsynagoge (Amsterdam 1961); *Zij lieten hun sporen achter. Joodse bijdragen tot de Nederlandse beschaving* (Utrecht 1964). Een bibliografie van Jaap Meijer (t/m 1982) is te vinden in: *Neveh Ya'akov* (Jacobs Weidegronden). *Jubilee Volume presented to Dr. Jaap Meijer on the occasion of his seventieth birthday*, ed. Lea Dasberg en Jonathan N. Cohen (Assen 1982).
16. Jaap Meijer was van 1946/1947 tot 1953 bibliothecaris van de genoemde bibliotheek. In die functie schreef hij ook de *Encyclopdia Sephardica Neerlandica* (die overigens niet verder zou komen dan de letter F) en vele artikelen in *Habinjan* (De Opbouw), het blad van de Portugees-Israëlitische Gemeente. Daarnaast zat Meijer een paar jaar in de redactie van het zionistisch orgaan *De Joodse Wachter*. Dit alles – en nog veel meer – deed hij naast zijn eigenlijke baan als leraar geschiedenis.
 17. Verwondering dan wel verbijstering of verontwaardiging over Meijers vertrek naar Suriname ‘in plaats van naar Israël’ kwam ik in veel interviews tegen. Correspondentie rond Meijers verblijf in Suriname is te vinden in: Universiteitsbibliotheek Amsterdam, Archief Jacques Presser, inv.nr. II 171-187; Bibliotheca Rosenthaliana, Archief Philip Abraham Samson, inv.nr. 305-309; Gemeente Archief Amsterdam, Collectie Jaap Meijer, inv.nr. 263.
 18. Zie voor een overzicht van de dichtbundels van Jaap Meijer alias Saul van Messel tot ongeveer 1984: Pieter Jonker, Marga Kool en Adri Offenbergh, *Hou vreemd ik blijf. Saul van Messel. Joods dichter in het Nedersaksisch* (Oosterwoolde 1985), 61-75. Zie ook: *Snijbonen en het joodse lot*. Catalogus van de tentoonstelling van werk van de dichter Saul van Messel en de historicus Dr. Jaap Meijer (Winschoten, Gemeentelijke Openbare Bibliotheek 1988), 4-23.
 19. Zie o.a. interview met Simon en Rachel Vega-Noach, Neot Achvah, Israël, 16 augustus 2000.
 20. Culturele Commissie van de Nederl. Israëlitische Gemeente Rotterdam. Dr. Jaap Meijer, ‘Tussen Israëlieten en Israëliërs. Een Tijdsbeeld. Referaat gehouden op Dinsdag 9 October (1958) als inleiding van een serie lezingen over Een Eeuw Nederlands Jodendom’, Gemeente Archief Amsterdam, Collectie Jaap Meijer, inv.nr. 118 [onderstropping door JM].
 21. Jaap Meijer, Leraar Coornhertlyceum Haarlem, *Van Israëlieten tot Israëliërs. Anderhalve eeuw Joodse geschiedenis 1815-1965* (Leiden 1965), 162.
 22. Dr. J. Melkman, ‘Van Zionist tot reactionair’, in: *Nieuw Israëlitisch Weekblad (NIW)*, 3 september 1965.

23. Idem, 'The Jewish Essence of Dutch Jewry', in: *Dutch Jewish History*, Proceedings of the Fourth Symposium on the History of the Jews in the Netherlands 7-10 December – Tel-Aviv-Jerusalem, 1986, Vol. II, ed. Jozeph Michman (Assen/Maastricht 1989), 22. Later schreef Michman een uitvoeriger historiografische kritiek op (o.a.) Jaap Meijer. Ook hier kan Michman zich echter zelf niet onttrekken aan de ideologische geschiedschrijving waarvan hij anderen beschuldigt. Zie bijvoorbeeld zijn uitspraak dat de invloed van de zionistische beweging in Nederland alleen op zijn waarde valt te schatten 'if we stop seeing the Dutch Jews as part of the Dutch population, and start viewing them first and foremost as part of a worldwide Jewish civilization [...]': Jozeph Michman, 'Ideological Historiography' in: *Dutch Jews as perceived by themselves and by others*. Proceedings of the Eight International Symposium on the History of the Jews in the Netherlands, Chaya Brasz and Yosef Kaplan (eds.) (Leiden/Boston/Köln 2001) 214. Voor een bibliografie van J. Michman (tot en met 1988) zie: Shulamit Vomberg-Samuel, 'Bibliography of the Publications of Dr. Joseph Michman', in: *Studia Rosenthaliana*, vol. 24, 1 (spring 1990), 86-148.
24. Michael Stanislawski, *Zionism and the Fin de Siècle. Cosmopolitanism and Nationalism from Nordau to Jabotinsky* (Berkeley/Los Angeles/London 2001), 7.
25. Walter Laqueur, *A History of Zionism*. With a New Preface by the Author (New York 1972, 1989), 591-592, 131.
26. Evelien Gans, 'Teveel zielen in de borst', in: *NW*, 21 oktober 1994.
27. David Sorkin, 'The New "Mosaik". Jews and European Culture, 1750-1940' (Amsterdam, 18 november 2001). David Sorkin trad op als *keynote-speaker* op het in november 2001 in Amsterdam door de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW) en de Commissie voor de Geschiedenis en de Cultuur van de Joden in Nederland georganiseerd symposium over de culturele stroomversnelling waarin het Nederlandse jodendom tussen 1880 en 1940 verkeerde. Met dank aan David Sorkin voor de tekst van zijn lezing die als artikel zal verschijnen in de desbetreffende congresbundel: H. Berg en J. Frishman (eds.), *Dutch Jewry in a cultural maelstrom, 1880-1940* (Amsterdam 2004).
28. Amos Elon, *Duitsland en zijn joden. Geschiedenis van het Duitse jodendom van 1743 tot 1933* (Amsterdam 2002), 13.
29. Myers, *Re-Inventing the Jewish Past*, 11. Myers is ook een van de editors van de belangwekkende bundel *Jüdische Geschichtsschreibung heute. Themen, Positionen, Kontroversen*, Michael Brenner en David N. Myers (Herausg.) (München 2002).
30. Zie voor een inventarisatie en analyse van de ontwikkeling van het begrip 'identiteit': W. Frijhoff, 'Cultuur op termijn. Een verkenning van identiteit in de tijd', in: C. Bouw en B. Kruijthof (eds.), *De kern van het verschil. Culturen en identiteiten* (Amsterdam 1993), 17-40. Zie ook: Gans, *De kleine verschillen*, 15-21; Ido Abram, *Joodse identiteit. Over identiteit en imago als beelden en over joodse identiteit als culturele identiteit* (Kampen 1993). Er is sprake van een permanente discussie over het hoe, wat en waarom van joodse identiteit. Hier

- slechts een recent voorbeeld uit de academische wereld waar het tijdschrift *Jewish Social Studies* in 2002 een van zijn afleveringen voor een deel aan het thema 'Jewish Identities' wijdde: *Jewish Social Studies. History, culture and society*, vol. 8, nos. 2/3, Winter/Spring 2002, 112-168. Het blad deed dat vijf jaar eerder ook. Zie o.a. het artikel van Amos Funkenstein over de verhouding tussen assimilatie en joodse identiteit, 'The Dialectics of Assimilation', in: *ibidem*, vol. 1, no. 2, Winter 1995.
31. Sorkin, 'The New "Mosaik"'; Gans, *De kleine verschillen die het leven uitmaken*, 36. Overigens stelt Stephen Whitfield wat betreft het zogenoemde 'debat zonder finish' de volgende (soepele) richtlijn voor: 'It should not be eccentric to suggest that the Jewish legacy becomes one's own most readily when one's ancestors were part of it': Stephen J. Whitfield, 'Enigmas of Modern Jewish Identity', in: *Jewish Social Studies*, vol. 8, nos. 2/3, Winter/Spring 2002, 165.
 32. Chris van der Heijden, *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam/Antwerpen 2001), 215.
 33. *Ibidem*, 411-412. Van der Heijden voert Abel Herzberg opnieuw op als voorbeeld, in: 'O, mooie grenzeloze wereld', in: *Vrij Nederland*, 14 juni 2003.
 34. Martin Bossenbroek, *De Meelstreep. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2001), 297.
 35. Tot nu toe lijkt het het meest waarschijnlijk dat Jaap Meijer zich begin jaren zestig terugtrok uit de Joodse Gemeente Haarlem. Tot dan toe kwam hij vaak in sjoel – vooral samen met zijn zoon Ischa, later ook met Mirjam en Job. Bovendien gaf hij in die jaren regelmatig lezingen, organiseerde hij seidervieringen en gaf hij joodse privéles aan kinderen uit de Gemeente. Zie telefonische interviews met Roosje Gnesin-Herskovits (17 november 2001), Abraham de Vries (19 november 2001), Leo Worms (28 november 2001) en Maurits Krukziener (29 november 2001). Interview met Hugo Heijmans (24 januari 2002).
 36. De typering van Jaap Meijer als joods migrant heb ik voor het eerst gebruikt in een (on-gepubliceerde) lezing in het kader van de Groningse manifestatie *De Magie van het Boek: 'LAAND ZUNDER JEUDN'*. Het Winschoten van Saul van Messel & Jaap Meijer' (Winschoten, 9 juni 2002).
 37. In enkele van de interviews met personen die Jaap Meijer nog voor de oorlog gekend hebben, kwam het beeld naar voren van een 'boerenjongen', 'uit een andere wereld', die met een Gronings accent dan wel in een Gronings dialect sprak, niet 'schoon' op zichzelf was, bijvoorbeeld tot dan toe gewend was geweest zijn sokken te dragen totdat ze op waren etc.; sommige (soms andere) respondenten wezen erop dat zij toen al de indruk hadden dat Jaap Meijer leed onder zijn arme afkomst en onder de afhankelijkheid die het systeem van liefdadigheid met zich meebracht.
 38. Igor Cornelissen, *Een joodse dwarssligger. Jaap Meijer 1912-1993* (Amsterdam 1995), 38.
 39. *Ibidem*, 41-42.

40. Jaap Meijer, *Rapenburgerstraat 177. In Herinnering aan Menachem Bolle* (Heemstede 1993). Zie ook noot 18.
41. Zie noot 36.
42. Het gedicht werd ook afgedrukt in: Saul van Messel, *Snijbonen en het joodse lot. Keuze uit zijn poëzie over Winschoten* (Nobilis/Oosterwolde, 6 september 1988), 23 en in: idem, *Twijderweegens. Gedichten* (Staalboek Veendam/Stichting t Grunningerboek 1991), 19.
43. Eli Dasberg, *Rabijn Philip de Vries*, 137; zie ook Dasbergs gedicht 'Laatste Gang', geschreven in het Hilversumse sanatorium Zonnestraal in augustus 1945, in: idem, *Verbanning en terugkeer*, 33.
44. *de Volkskrant*, 28 oktober 2002.
45. Wout van Bekkum, 'Navelstaren: nuttig en noodzakelijk', in: *NIW*, 25 oktober 2002.